

บทที่ ๘

หลักความจริงของชีวิตและธรรมชาติ

แนวคิดสำคัญ

หลักความจริงของชีวิตและธรรมชาตินี้ คือ ปฏิjosสมุปบาท จัดว่าเป็นหลักคำสอนที่สำคัญของพระพุทธเจ้า ว่าด้วยเรื่องของกระบวนการของจิต เป็นกฎแห่งชีวิตและกฎธรรมชาติ มีหลักการสำคัญคือสิ่งทั้งปวงอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุผล ถ้าสิ่งนี้มี สิ่งนั้นก็จะมี ถ้าสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ นักปราชญ์ทางพุทธเห็นพ้องต้องกันว่า ปฏิjosสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง

จุดประสงค์การเรียนรู้

จุดประสงค์ปลายทาง

มีความรู้ ความเข้าใจ ถึงการเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลายที่เป็นปัจจัยของกันและกัน พร้อมทั้งสามารถใช้หลักปฏิjosสมุปบาทมาเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาชีวิตได้

จุดประสงค์นำทาง

๑. อธิบายความหมายของปฏิjosสมุปบาทได้
๒. อธิบายความหมายขององค์ประกอบแห่งปฏิjosสมุปบาทได้
๓. อธิบายกระบวนการของปฏิjosสมุปบาทที่เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้

๑. ความหมายของปฏิjosสมุปบาท

ปฏิjosสมุปบาท(ปะ-ติค-จะ-สะ-มุบ-บาด) มาจากคำว่า “ปฏิjos” แปลว่า อาศัย “ส” แปลว่า พร้อม และ “อุปบาท” แปลว่า เกิดขึ้น ความหมายคือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม เป็นหลักพุทธปรัชญาที่สำคัญอย่างยิ่ง มีความหมายเท่ากับธรรมทั้งหมดที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๒ หน้า ๓๐๐ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิjosสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม
ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิjosสมุปบาท”

กล่าวได้ว่าปฏิjosสมุปบาทเป็นศูนย์กลางแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้า ในขณะที่เดียวกัน ปฏิjosสมุปบาทยังถือว่าเป็นกฎแห่งชีวิตและกฎธรรมชาติ ดังข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๒๕ ว่าปฏิjosสมุปบาทนี้เป็นหลักความจริงที่มีอยู่แล้วโดยธรรมดาไม่ว่าพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติก็ตาม”

๒. หลักปฏิjosสมุปบาท

ปฏิjosสมุปบาท มีชื่ออื่นที่ใช้เรียกอีกคือ “ปัจจัยการ” หมายถึง ปรากฏการณ์ทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นไปเพราะปัจจัยต่างๆ และ “อิทัปปัจจัยตา” หมายถึง เมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจัยสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ดังข้อความในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๑๐ ที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” นอกจากนี้ยังมีคำอื่นๆ ที่ใช้เรียกอีก เช่น Dependent Origination และ Cosmic Law

การที่สิ่งต่างๆ เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย และสิ่งต่างๆ นั้นจะไม่เกิดถ้าหากไม่มีเหตุปัจจัย ปฏิjosสมุปบาทจึงจัดได้เป็นสองสายคือ

- ๑) สายเกิด เรียกว่า สมุทัยวาร คือ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์
- ๒) สายดับ เรียกว่า นิโรธวาร คือ ความดับไปแห่งกองทุกข์ทั้งหมด

หลักปฏิjosสมุปบาทนี้พระพุทธเจ้าแสดงไว้เป็น ๒ ประเภท คือ

ประเภทที่ ๑ แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อ ปัจจัย กล่าวข้อความที่เป็นหลักการทั่วไป คือ

๑)	อิมสมิ สติ อิทั โทติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
	อิมสสุปปาทา อิทั อูปฺพรชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
๒)	อิมสมิ อสติ อิทั น โทติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
	อิมสส นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ	เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ

ประเภทที่ ๒ แสดงโดยระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่างๆ ที่สืบทอดต่อเนื่อง สัมพันธ์กันโดยลำดับ มีการอธิบายเป็นกระบวนการและแจกแจงหัวข้อ หรือขยายความแสดงรายละเอียดให้เห็นตลอดสาย ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงปฏิjosสมุปบาทนี้ไว้ดังปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๔-๕ ว่า “เราจักแสดงมิจฉาปฏิบัติทา และสัมมาปฏิบัติทา พวกเธอจงฟังปฏิบัติทาทั้ง ๒ นั้น... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ... ความเกิดแห่งความทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี

ด้วยประการอย่างนี้ นี้เรียกว่ามิจฉาปฏิบัติทา... เพราะอวิชชานั้นแหละดับด้วยอาการสำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ... ความดับแห่งทุกข์ทั้งหมดนี้ ข่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นี้เรียกว่าสัมมาปฏิบัติทา”

ปฏิจสงสมุปบาทสายเกิดจึงได้ชื่อว่า มิจฉาปฏิบัติทา หมายถึง ทางคิดหรือการปฏิบัติคิด ส่วนสายดับ เรียกว่า สัมมาปฏิบัติทา หมายถึง ทางดูหรือการปฏิบัติชอบ ซึ่งทั้ง ๒ สายมีรายละเอียดดังนี้

๑. สายเกิด

๑) เพราะอวิชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
๒) เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
๓) เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
๔) เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	อายตนะ ๖ จึงมี
๕) เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
๖) เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
๗) เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
๘) เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
๙) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
๑๐) เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติ(ความเกิด)จึงมี
๑๑)-๑๒) เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรามรณะจึงมี

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจจึงเกิดมีขึ้นพร้อมกับความทุกข์ ดังข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๒ ว่า “...โศกปริเทวทุกข โทมนัส และอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ข่อมมีด้วยประการอย่างนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสงสมุปบาท”

๒. สายดับ

๑) เพราะอวิชาสำรอกออกไปโดยไม่เหลือ	สังขารจึงดับ
๒) เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
๓) เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
๔) เพราะนามรูปดับ	อายตนะ ๖ จึงดับ

- ๕) เพราะอายตนะ ๖ ดับ ผัสสะจึงดับ
 ๖) เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 ๗) เพราะเวทนาดับ คันทาจึงดับ
 ๘) เพราะคันทาดับ อุปาทานจึงดับ
 ๙) เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
 ๑๐) เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
 ๑๑)-๑๒) เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ

ความโศก ความคร่ำครวญรำพัน ทุกข์โทมนัส ความคับแค้นใจก็ดับ ความทุกข์ทั้งหมดก็ดับลง

ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นหัวข้อธรรมที่อธิบายให้บุคคลทั่วไปเข้าใจอย่างลึกซึ้งได้ยาก เห็นได้ยากอย่างยิ่ง ดังข้อความในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๑๐๒ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

"...ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง
 ทั้งมีกระแสความลึกซึ้ง
 เพราะไม่รู้ ไม่ตรัสรู้ ไม่แทงตลอดธรรมนี้
 หมุ่สัตว์นี้จึงเป็นเหมือนเส้นด้ายที่ยุ่ง
 เป็นเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม
 เป็นเหมือนหญ้ามุงกระด้ายและหญ้าปล้อง
 ย่อมไม่ผ่านพ้นอธิบาย ทุกคติ วินิบาต สงสาร"

อย่างไรก็ตาม ปฏิจจสมุปบาทก็ยังต้องการอธิบายเพื่อให้ผู้สนใจไม่ผู้ใดเกิดความเข้าใจ ซึ่งพระพุทธโฆษาจารย์ นักปราชญ์ชาวอินเดีย (เกิดใน พ.ศ.๕๕๖) ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้บันทึกถึงการอธิบายปฏิจจสมุปบาทไว้ดังข้อความที่ปรากฏใน วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๒๓๖-๒๓๗ว่า "การสังวรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาทอันใด ๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จอาคม (คือพระปริยัติ) และอริคม(คือมรรคผล)จะทำได้มิใช่ง่าย เหตุคั้งนี้ข้าพเจ้าซึ่งดูแล้ว... จะกล่าวพรรณนาปัจจยการ(ทั้งๆ ที่) ยังไม่ได้(นัยอันเป็น)ที่ตั้ง(ที่อาศัยด้วยกำลังปัญญาตน) ดังก้าวลงสู่สาคกรที่ยังไม่ได้เหยียบขั้นฉะนั้น ก็แต่ว่าคำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ประดับประดาไปด้วยนัยเทศนาเป็นนานา(วิธี) ทั้งแนวทาง(พรรณนาคืออรรถกถา) ของท่านบูรพาจารย์เล่าก็ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่

(จนทุกวันนี้)เหตุใด เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงขอทั้งสองนั้นลงมือพรรณานความแห่งปฏิjosสมุป-
บาทนั้น”

๓. วงจรปฏิjosสมุปบาทแบบสมบูรณ

วงจรปฏิjosสมุปบาทแบบสมบูรณนี้ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ กล่าวถึงไว้ หนังสือพุทธวิทยา เล่ม
๒ หน้า ๓๘๐-๓๘๔ โดยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ วงจรแห่งปฏิjosสมุปบาทของบุคคลทั่วไปที่ยังมี
กิเลส และวงจรแห่งปฏิjosสมุปบาทของพระอรหันต์

๑. วงจรแห่งปฏิjosสมุปบาทของบุคคลทั่วไปที่ยังมีกิเลส

(๑)

อวิชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	อวิชา
อวิชา	สัมปยุตด้วย	สังขาร
สังขาร	สัมปยุตด้วย	อวิชา

(๒)

สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	สัมปยุตด้วย	วิญญาณ
วิญญาณ	สัมปยุตด้วย	สังขาร

(๓)

วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นามรูป
นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	สัมปยุตด้วย	นาม
นาม	สัมปยุตด้วย	วิญญาณ
วิญญาณ	วิปยุตด้วย	รูป
รูป	วิปยุตด้วย	วิญญาณ

(๔)

นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิด	สพาศคนะ
สพาศคนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นามรูป
นามรูป	วิปยุตด้วย	รูป
รูป	วิปยุตด้วย	นาม
	(๕)	
สพาศคนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	สพาศคนะ
	(๖)	
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	สัมปยุตด้วย	เวทนา
เวทนา	สัมปยุตด้วย	ผัสสะ
	(๗)	
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	คัมภ
คัมภ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	สัมปยุตด้วย	คัมภ
คัมภ	สัมปยุตด้วย	เวทนา
	(๘)	
คัมภ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปาทาน
อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	คัมภ
คัมภ	สัมปยุตด้วย	อุปาทาน
อุปาทาน	สัมปยุตด้วย	คัมภ
อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปาทาน
อุปาทาน	สัมปยุตด้วย	กัมมภพ
กัมมภพ	สัมปยุตด้วย	อุปาทาน
อุปาทาน	สัมปยุตด้วย	นามอุปปิดติกภ

นามอุปปีดติภพ	สัมปยุตด้วย	อุปาทาน
อุปาทาน	วิปยุตด้วย	รูปอุปปีดติภพ
รูปอุปปีดติภพ	วิปยุตด้วย	อุปาทาน

(๑๐)

ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

และ

เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อวิชา
อวิชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา

ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น

ทุกข์เท่านั้นดับไป

นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด

นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ

ชีวิต คือ กองทุกข์

ความสุข คือ ทุกข์ที่น้อย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ คือ ชีวิต ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

๒. วงจรแห่งปฏิjosสมุปบาทของพระอรหันต์

กิริยาสังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นามรูป
นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิด	สฬายตนะ
สฬายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
อธิโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ

ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิด ชรามรณะ
ความบังเกิดขึ้นแห่งกองกรรม ข่อมมีด้วยประการฉะนี้

ความหมายเฉพาะของคำบางคำ

กิริยาสังขาร หมายถึง เจตนาที่เป็นกุศล ซึ่งไม่ประกอบด้วยกิเลส คือ อวิชา ตัณหา และอุปทาน เป็นต้น ซึ่งตรงกันข้ามกับเจตนาของบุคคลทั่วไป

ปสาทะ หมายถึง ความผ่องใสแห่งจิต ผู้ที่เป็นอิสระด้วยรู้แจ้งธรรมแล้วทุกครั้งที่เกิด เวทนาจะต้องเกิดความผ่องใสเสมอ ไม่เกิดตัณหาเหมือนบุคคลที่ยังมีกิเลสทั่วไป อีกนัยหนึ่งปสาทะ หมายถึง ความเต็มใสในธรรม ทุกครั้งที่เกิดเวทนาพระอรหันต์จะเกิดความเต็มใสในธรรมและความผ่องใสแห่งจิตใจ ไม่มีความรู้สึกต้องการหรือคับข้องใจ

อธิโมกษ์ หมายถึง ความน้อมไปสู่นิพพานทุกครั้งที่เกิดเวทนา และเวทนาจะเป็นปัจจัยให้เกิดปสาทะ ปสาทะจะทำให้จิตพระอรหันต์น้อมไปสู่ความดับสนิทแห่งนามรูป ซึ่งบุคคลทั่วไปเมื่อเกิดเต็มใสในสิ่งใดแล้วก็มักจะติดอยู่ในสิ่งนั้น

ภพ หมายถึง นามรูปปัจจุบัน

ชาติ หมายถึง ความเกิดของภพชั่วขณะจิตหนึ่ง ๆ

ชรา มรณะ หมายถึง ความเกิดดับของนามรูปชั่วขณะจิตหนึ่ง ๆ

วงจรแห่งปฏิjosสมุปบาทนี้ทั้ง ๒ มีประเด็นที่น่าสังเกต คือ ในวงจรปฏิjosสมุปบาทของบุคคลทั่วไปใช้คำว่า “ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์” แต่ในวงจรแห่งปฏิjosสมุปบาทของพระอรหันต์ใช้คำว่า “ความบังเกิดขึ้นแห่งกองกรรม”

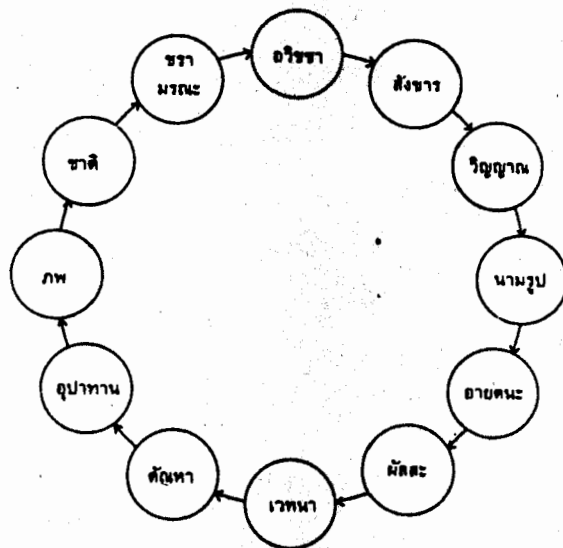
๔. หัวข้อและโครงสร้างปฏิjosสมุปบาท

หัวข้อปฏิjosสมุปบาททั้งหมดมี ๑๒ หัวข้อหรือดับท สามารถจำแนกออกได้ ๓ ประการ

๑. นัยทั่วไป

อวิชา	สังขาร	วิญญาน	นามรูป	สพายคณะ	ผัสสะ
เวทนา	ตัณหา	อุปทาน	ภพ	ชาติ	ชรามรณะ
โสกะ	ปริเทวะ	ทุกข์	โทมนัส	อุปายาส	ทุกข์สมุทัย

นักศึกษาควรทำความเข้าใจว่า กระบวนการปฏิjosสมุบาทนี้มีการหมุนเวียนเป็นวัฏจะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีเบื่องหลัง หรือจุดจบที่แท้จริง ฉะนั้นจึงแสดงเป็นรูปเพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดได้

วงจรชีวิต หรือปฏิjosสมุบาท

๒. โครงรูปตามนัยเหตุผล แยกส่วนประกอบออกเป็นช่วงอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ช่วงละ ๕ ตอน เรียกว่า อากาโร ๒๐ ดังนี้

- ๑) อดีตเหตุ ๕ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกพ
- ๒) ปัจจุบันผล ๕ วิญญาน นามรูป สหายคนะ ผัสสะ และเวทนา
(ชาติ ขรา มรณะ)
- ๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกพ
- ๔) อนาคตผล ๕ วิญญาน นามรูป สหายคนะ ผัสสะ และเวทนา
(ชาติ ขรา มรณะ)

๓. โครงรูปแบ่งตามหน้าที่ โดยแยกองค์ประกอบปฏิจกสมุปปาททั้ง ๑๒ องค์ประกอบ เป็น ๓ กลุ่ม เรียกว่า วัฏฏะ ๓ เพราะมีความสัมพันธ์ทั้งในแง่เกิดและดับเป็นวงจร ดังนี้

๑) กิเลสวัฏ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นตัวสาเหตุผลักดันให้บุคคลคิดปรุงแต่งกระทำการต่าง ๆ

๒) กรรมวัฏ ได้แก่ สังขาร และภพ เป็นกระบวนการกระทำหรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิต ในรูปลักษณะต่าง ๆ

๓) วิปากวัฏ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายคนะ คัสสะ และเวทนา ซึ่งเป็นสภาพชีวิตที่เกิดขึ้น เป็นผลจากการกระทำ (กรรมวัฏ) และย้อนกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างให้บุคคลคิดปรุงแต่งอีก (กิเลสต่าง ๆ)

วงจรหรือวัฏฏะทั้ง ๓ นี้ หมุนเวียนสืบเนื่องติดต่อกันเป็นปัจจัยเกี่ยวพันกันและกัน โดยตลอดทำให้วงจรชีวิตดำเนินไปได้ไม่ขาดสาย

๕. ความหมายขององค์ปฏิจกสมุปปาท

ปฏิจกสมุปปาทมีองค์ประกอบ ๑๒ ประการ แต่ละองค์ประกอบนั้นมีความหมายที่ลึกซึ้ง ผู้ศึกษาต้องพยายามทำความเข้าใจด้วยความสุขุมและพยายามที่จะประยุกต์มาใช้ ด้วยการสังเกตปรากฏการณ์ที่เกิดในความคิดของตนเองหรือของผู้อื่น ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจปฏิจกสมุปปาทเพิ่มมากขึ้น สำหรับความหมายของทั้ง ๑๒ องค์ประกอบ มีดังนี้

๑. อวิชชา (ignorance) คือ ความไม่รู้แจ้ง เป็นความเขลา ความหลงผิด ความไม่เข้าใจในปรากฏการณ์ของโลก โดยเฉพาะความไม่รู้อย่างแจ่มแจ้งในอริยสัจ ๔ เช่น ความไม่รู้ (lack of knowledge) หมายถึง

ไม่รู้ว่าความทุกข์ หรือ ปัญหาที่แท้จริงคืออะไร

ไม่รู้ว่าวิธีการแก้ปัญหานั้น ว่ามีวิธีการอย่างไร

ไม่รู้ "อะไร" "ทำไม" "อย่างไร" ฯลฯ

ความไม่รู้ทุกชนิดเป็นปัจจัยให้เกิดความคิดปรุงแต่ง

๒. สังขาร (Volitional activities) คือ ความนึกคิดหรือการตั้งเจตจำนง เป็นความคิดปรุงแต่ง หรือ ความคิดทุกชนิดที่เกี่ยวเนื่องด้วยรูปแบบ คุณค่า ลักษณะ หรือคุณสมบัติต่างๆ ของสิ่งนั้นๆ และยังหมายรวมถึง ความจงใจ ความมุ่งหมาย การตัดสินใจ และการ

แสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ ชำแนกได้ ๓ ประการ คือ กายสังขาร วิจิสังขาร
จิตตสังขาร

๓. วิญญาณ(Consciousness) คือ การรับรู้อารมณ์ต่างๆ หมายถึง การรับรู้ทางตา(การเห็น)
หู(การได้ยิน) จมูก(การได้กลิ่น) ลิ้น(การรู้รส) กาย(การสัมผัส) และใจ(การรับรู้อารมณ์ที่
มีในจิตใจ) เรียกว่า วิญญาณ ๖

๔. นามรูป(animated organism) คือ นามและรูป

นาม หมายถึง ภาวะหรือคุณสมบัติทางจิตใจ(เจตสิก) ที่เกิดและดับพร้อมกับจิต ๕
ประการ คือ ความรู้สึก(เวทนา) ความจำ(สัญญา) กำหนดหมายได้ (เจตนา) การกระทบ
(ผัสสะ) การคิดในใจ(มนสิการ)

รูป หมายถึง วัตถุภูมิตฐาน ๔(มหาภูตรูป ๔) คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม รวมทั้ง รูปที่อาศัย
มหาภูตรูป (อุปาทานรูป) เช่น ความรู้สึกสุขหรือทุกข์ทางร่างกายและจิตใจ, ความตั้งใจที่
จะกระทำหรือไม่กระทำสิ่งต่างๆ, อวัยวะต่างๆ ที่รวมกันเป็นบุคคล ฯลฯ

๕. สฬายตนะ(the Six sense-bases) หมายถึง อวัยวะที่กลางที่ใช้สำหรับติดต่อกับโลก
ภายนอก (อายตนะภายใน ๖) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่น ประสาทตาและอวัยวะ
ทุกส่วนที่เกี่ยวข้องกับตา , ประสาทสัมผัสทุกส่วน, จิตใจอันเป็นประตูรับรู้อารมณ์
(ทวาร) ฯลฯ

๖. ผัสสะ(contact) คือ การกระทบของอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญาณ เป็นการ
กระทำกันหรือภาวะเชื่อมต่อกันระหว่างอวัยวะประสาทสัมผัส และถึงหรืออารมณ์ภายใน
นอก รวมกับการรับรู้ของจิต นั่นคือการสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เช่น

- ตา มองเห็น รูป รวมกับการรับรู้ของจิตใจ เป็นผัสสะ
- หู ได้ยิน เสียง รวมกับการรับรู้ของจิต เป็นผัสสะ
- จิต รู้ อารมณ์ รวมกับความรู้สึก เป็นผัสสะ ฯลฯ

๗. เวทนา(feelings) คือ การเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ หรือ เฉยๆ หมายถึง ความรู้สึก อารมณ์
ที่เกิดจากการสัมผัส ๖ ประการ ทั้งทางร่างกายและจิตใจโดยลักษณะมี ๓ ประเภท คือ
ความรู้สึกสุข ความรู้สึกทุกข์ และความรู้สึกไม่สุข ไม่ทุกข์ สามารถแยกตามที่เกิดได้
๖ ชนิด คือ

๑) อักขุสัมผัสตสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางตา

๒) โสคสัมผัสตสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางหู

๓) ฆานสัมผัสตสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางจมูก

๔) จิวห่าสัมผัสตสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางลิ้น

๕) กายสัมผัสตสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการสัมผัสทางกาย

๖) มโนสัมผัสตสชาเวทนา คือ อารมณ์เกิดจากการรู้ทางใจ

เวทนา เช่น อากาศร้อนจัด รู้สึกร้อนทั่วร่างกาย, ข่าวย้ำทำให้เสียใจร้องไห้,

ประสบความสำเร็จทำให้ดีใจ ร่าเริง เป็นต้น

๘. ตัณหา(craving) คือ ความดิ้นรนทะยานอยาก หมายถึง ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการในสิ่งที่ยังไม่ได้ และในสิ่งที่มีอยู่แล้วแต่ต้องการมากขึ้น ตัณหาถ้าแบ่งโดยอาการ มี ๓ ลักษณะคือ

๑) กามตัณหา (sensual craving)

๒) กวตัณหา (craving for existence)

๓) วิกวตัณหา (craving for non-existence)*

ตัณหา ถ้าแบ่งโดยฐานที่เกิด มี ๖ ชนิด คือความทะยานอยากในอารมณ์ทั้ง ๖ ดังนี้

๑) รูปตัณหา คือ ความทะยานอยากในรูป

๒) สัทตตัณหา คือ ความทะยานอยากในเสียง

๓) คันธตัณหา คือ ความทะยานอยากในกลิ่น

๔) รสตัณหา คือ ความทะยานอยากในรส

๕) โภกฐัพพะตัณหา คือ ความทะยานอยากในการสัมผัสทางกาย

๖) รัชมตัณหา คือ ความทะยานอยากในธรรมารมณ์(เรื่องราว)

ตัณหา เช่น ได้ยินเสียงไพเราะ อยากฟังอีก, ได้เห็นสิ่งประณีต อยากขจัดทำลาย,

อยากมี อยากเป็น เช่นนั้นตลอดไป, เหน็ดแพ่ง, หลงใหลในคำโฆษณาทางสื่อมวลชนต่างๆ ฯลฯ

๙. อุปาทาน(attachment) คือ ความยึดมั่น หมายถึง ความยึดติด ผูกพัน จิตหวนคิด ย้อนคิด ถึงสิ่งนั้นบ่อยๆ ยึดมั่นไม่ปล่อยวาง มี ๔ ประการ คือ

* ดูรายละเอียดในอริยสัจ

- ๑) กามุปาทาน คือ ชีดมั่นในกาม หมายถึง การยึดมั่นในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสที่น่าพอใจ นำเร็นรมย์
- ๒) ทิฎฐุปาทาน คือ ชีดมั่นในทิฎฐิ หมายถึง การยึดมั่น ความคิดผูกพันซึ่งเหนียวแน่นในทิฎฐิ ถัทธิ ทฤษฏี หรือทัศนคติความเชื่อต่างๆ
- ๓) สิลัทพคูปาทาน คือ ชีดมั่นในศีลและพรตหรือวัตร หมายถึง การยึดมั่นข้อวัตรปฏิบัติ คือ ศีลและพรต ตลอดจนพิธีกรรมทางศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีในรูปแบบต่างๆ
- ๔) อัถควาทูปาทาน คือ ชีดมั่นในตัวตน หมายถึง ความยึดติดในทัศนะที่คิดว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้เป็นอมตะ

อุปาทาน ที่ปรากฏในลักษณะทั้ง ๔ เปรียบเสมือนยางเหนียว ที่ทำให้จิตใจของบุคคลยึดติด ทำให้เกิดการหลงผิด การเห็นแก่ตัวรัก ซึ่งส่งผลให้เกิดการกระทำเลวร้ายต่างๆ อย่างมากมาย

๑๐. กพ(process of becoming) คือ กระบวนการแห่งการเกิด หมายถึง ภาวะที่จิตมีเจตจำนงที่จะทำการเพื่อให้ได้และเป็นไปตามความยึดมั่นนั้นๆ และทำให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม(กรรมกพ) และทำให้เกิดภาวะแห่งชีวิตหรือตัวตนที่จะมีขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง(อุบัติกพ) อันได้แก่ กามกพ รูปกพ และอรุปกพ โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนการพฤติกรรมนั้นๆ
๑๑. ชาติ (birth) คือ ความเกิด หมายถึง ภาวะที่จิตก่อตัวมีรูปแบบหรือแนวโน้มแน่นอนเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ในขณะจิตนั้นๆ ซึ่งในเรื่องนี้ผู้ศึกษาต้องนึกถึงภาวะจิตที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเกินกว่าสิ่งอื่นใดจะอุปมาได้ อย่างไรก็ตาม ความหมายของชาตินี้ผู้ศึกษามักเข้าใจผิด เนื่องจากพระอรชรกถาจารย์และนักปราชญ์บางท่านได้อธิบายว่า ชาติ หมายถึง การเกิดของชีวิตใหม่ในท้องของมารดา หรือการปรากฏแห่งขันธ การได้อายตนะต่างๆ เป็นการเกิดที่มีเบญจขันธ์พร้อม ซึ่งการอธิบายในแง่นี้ได้ทำให้เกิดการอธิบายปฏิจงสมุปบาท เป็นเรื่องระหว่างชาตินี้และชาติหน้า
๑๒. ชรามรณะ(decay and death) คือ ความแก่ ความตาย หมายถึง ความสำนึกในความเสื่อมโทรมและความแตกดับของกระบวนการแห่งชีวิตอันเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลง ความไม่มีตัวตน นอกจากนี้ ยังรวมถึงความสำนึกในความพลัดพรากอันเนื่อง

ด้วยความทรุดโทรมแห่งอวัยวะต่างๆ(ชรา) และความสลายแห่งขั้นฐ์ ความขาด
ชีวิตินทรีย์(มรณะ)

ซึ่งทุกครั้งที่สำนึกด้วยคัมภีร อุบาทานและอวิชา จะต้องเกิดความโศกเศร้า ความคร่ำ-
ครวญ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ความแห้งผากแห่งจิต รวมทั้งความรู้สึกลับแค้น ขัดข้อง
ขุนมัว หดหู่ กระวนกระวาย และทุกขเวทนาต่างๆ

กระบวนการของชีวิตที่เป็นกองทุกข์ มีการสืบต่อเกี่ยวเนื่องกันเป็นเหตุปัจจัยอาศัยกัน
และกัน โดยมีลักษณะเป็นวงจรหรือวัฏฏะด้วยอาการเช่นนี้ เรียกว่า ปฏิจสงมุปบาท

๖. การอธิบายปฏิจสงมุปบาท

ปฏิจสงมุปบาท อธิบายถึงการปรากฏของสิ่งต่างๆ ว่าล้วนมีปัจจัยทั้งสิ้น สำหรับพุทธปรัชญา
ถือว่าปฏิจสงมุปบาทเป็นประคองงล้อแห่งชีวิตในทุกขณะจิต ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑. อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

หมายถึง ความไม่รู้ ไม่เข้าใจ เพราะขาดข้อมูล ขาดปัญญา หรือ การไม่รู้แจ้งในข้อเท็จ
จริง(อวิชา) บุคคลย่อมเกิดความคิด มีความมุ่งหมายเกิดขึ้น มีความอยากเป็น อยากได้ในสิ่งต่างๆ
ไม่สิ้นสุด(สังขาร) ในมุมกลับ สังขารก็เป็นเหตุให้เกิดอวิชาได้ ตามหลักที่ว่า

“อวิชา สัมปยุตสังขาร

สังขารก็สัมปยุตด้วยอวิชา”

ตัวอย่างเช่น เมื่อมีความคิดปรารถนา ความอยาก ความต้องการในลักษณะต่างๆ ของบุคคล
ตลอดจนความยึดมั่นทางจิตใจ ย่อมก่อให้เกิดความหลงผิด ความเข้าใจผิดยิ่งขึ้น เช่น กรณีคนคิด
ซาเสพติดหรือติดการพนัน เพราะไม่รู้จึงเสพ ยิ่งเสพก็ยิ่งหลงและเข้าใจผิด ความคิดในทางที่ผิดอื่นๆ
ก็เกิดขึ้นในลักษณะเดียวกัน

๒. สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

หมายถึง เจตนา คือ ความตั้งใจ ความมุ่งหมาย(สังขาร) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการเห็น
(seeing) การได้ยิน(hearing) การได้กลิ่น(smelling) การรู้รส(tasting) การสัมผัส(touching) ความคิด
(thinking) ประสาทสัมผัส(sense organs) รวมทั้งสมอง เป็นเพียงเครื่องมือให้เกิดวิญญาณ

ถ้าเราสังเกตจะเห็นว่าบุคคล(จิตวิญญาณ) จะคิดหรือคิดชั่ว มีคุณธรรม หรือไร้คุณธรรม
ก็เป็นไปเพราะเจตนา ถ้าบุคคลมีเจตนาดี การพูด การกระทำต่างๆ ก็จะดีตามไปด้วย ถ้าบุคคลคิดชั่ว

ทุกอย่างก็ชั่วไปหมด คำสอนทางพุทธปรัชญาจึงเน้นเสมอว่า ไม่มีสิ่งเลวร้ายใดเท่ากับความคิดชั่วร้าย ในทางกลับกันก็ไม่มีสิ่งประเสริฐมีคุณประโยชน์ใหญ่หลวงใดเท่ากับความคิดดี หรือจิตใจที่ดีไว้ชอบ ดังนั้นสังขารหรือเจตนา จึงถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่จะสร้างสรรค์จิต(บุคคล) และสังคมให้ดีหรือเลวร้ายได้ สำหรับวิญญาณเป็นเหตุให้เกิดสังขารเป็นไปตามหลักที่ว่า

สังขารสัมปยุตด้วยวิญญาณ

วิญญาณก็สัมปยุตด้วยสังขาร

ตัวอย่างเช่น เพราะเราได้เห็นสิ่งน่าพอใจ ได้ยินเสียง ได้กลิ่น ได้ร่ำรส ได้สัมผัสสิ่งที่น่าพอใจ(สุขเวทนา) ได้คิดถึงความคิดที่ก่อให้เกิดความสบายใจ(วิญญาณ) ช่วงต่อไปก็จะทำให้เกิดความตั้งใจ ความมุ่งหมาย(สังขาร) เช่นนั้นอีก เช่น คนที่คิดใจในรสอาหาร คิดในเสียงดนตรี หรือกำลังอยู่ในความรัก ระหว่างบุคคลกับบุคคลหรือสิ่งอื่นๆ

๓. วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

สิ่งนี้มองเห็นได้ยาก แต่พระพุทธเจ้าสอนว่าร่างกาย(รูป) นั้นเกิดขึ้นพร้อมกับนาม ทั้งสองนั้นเป็นของคู่กัน คือ กายและจิต โดยมีเหตุที่ทำให้เกิดคือวิญญาณ

เพื่อทำความเข้าใจได้ง่ายขึ้น จึงแยกให้นักศึกษาเห็นเป็น ๒ ส่วนคือ

๑) วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดนาม หมายถึง วิญญาณเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้(สัญญา) และความคิดต่างๆ (สังขาร)

๒) วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดรูป หมายถึง วิญญาณเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดร่างกาย และพฤติกรรมของร่างกาย ในที่นี้นักศึกษาจะพบว่าถ้าไม่มีวิญญาณ เวทนา สัญญา และสังขาร จะเกิดขึ้นไม่ได้เพราะทั้ง ๓ สิ่ง เป็นเจตสิก มีการเกิดและดับพร้อมกับจิต นอกจากนี้ ถ้าไม่มีวิญญาณ(จิต วิญญาณ) ชีวิตซึ่งประกอบไปด้วยอวัยวะอันสลับซับซ้อนจะเกิดขึ้นไม่ได้ ซึ่งในประเด็นนี้พุทธปรัชญาปฏิเสธเรื่องความบังเอิญ และทฤษฎีการรวมตัวของวัตถุต่างๆ รวมถึงปฏิเสธการเข้ามาแทรกแซงสร้างโดยพระผู้เป็นเจ้า ในทางกลับกันนามรูปก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณได้ นั่นคือ

วิญญาณสัมปยุตด้วยนาม

นามก็สัมปยุตด้วยวิญญาณ

ตัวอย่างเช่น ถ้า ดา หู จมูก ลิ้น ร่างกาย และสมองไม่มี หรือถ้าร่างกายไม่มี การเห็น(จักขุวิญญาณ) การคิด(มโนวิญญาณ) จะเกิดขึ้นได้อย่างไร และถ้าความคิดต่างๆ(สังขาร)ไม่มี การเห็น การได้ยิน จะเกิดขึ้นไม่ได้ อย่างไรก็ตาม นักศึกษาต้องไม่เข้าใจผิดเป็นอันขาดว่า วิญญาณเกิดจาก

วัตถุ เพราะสิ่งทั้งสองเป็นวิปยุตกัน รูปหรือวัตถุ(ร่างกาย)เป็นวิปยุตกับวิญญาณ เกิดดับซ้ำกว่า
 วิญญาณ ร่างกายนั้นอาศัยความมีชีวิตและอาหารจึงเกิดและสืบต่อไปได้ เมื่อตายร่างกายก็แปร
 สภาพเป็นธาตุไป ส่วนวิญญาณอาศัยอารมณ์จึงเกิดได้ แต่สิ่งทั้งสองก็อาศัยกันและกัน คือต่างก็เป็น
 ปัจฉัยแก่กัน แม้จะมีสิ่งเดียวกัน

๔. นามรูปเป็นปัจฉัยให้เกิดสหายนะ

สหายนะ คือ อวัยวะเครื่องติดต่อกัน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น ร่างกาย และสมอง
 (กัมมขรูป) สำหรับนามเป็นปัจฉัยให้เกิดสหายนะ หมายถึง เวทนา สัญญา และสังขาร(เจตสิก)
 เป็นปัจฉัยให้เกิดสหายนะ ส่วนรูปเป็นปัจฉัยให้เกิดสหายนะหมายถึง ร่างกายหรืออวัยวะต่างๆ
 เป็นปัจฉัยให้เกิดสหายนะ ในกรณีนี้อวัยวะเครื่องติดต่อกัน ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย จะดีหรือ
 สมบูรณ์มากน้อยเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของวัตถุ(รูป) หรือ เกี่ยวโยงกับกรรมพันธุ์ที่สืบมา
 ทางสายเลือดด้วย

ในทางกลับกันสหายนะก็เป็นปัจฉัยให้เกิดนามรูปด้วย โดยแบ่งออกเป็น ๒ ประเด็น ดังนี้

๑) สหายนะ เป็นปัจฉัยให้เกิดนาม คือ การได้เห็น(จักขุวิญญาณ) ได้ยิน รู้สึก กลิ้น รู้รส
 รู้สึกสัมผัส และรู้สึกนึกคิดใดๆ จะต้องอาศัยตา หู จมูก ลิ้น กายและสมอง เมื่อจักขุวิญญาณ(การ
 เห็น)เกิดก็หมายถึงนาม(เวทนา สัญญา และสังขาร) เกิดร่วมกันด้วย ตัวอย่างเช่น ถ้าประสาทตา หู
 จมูก ลิ้น ร่างกายและสมองมีสภาพอย่างไร เช่น เป็นปกติ พิการหรือเป็นอัมพาต ความรู้สึกต่างๆ
 หรือเวทนา(feelings) ที่เกิดขึ้นก็จะแปรรูปไป ความทรงจำ การกำหนดหมายหรือสัญญา
 (perceptions) ก็จะแตกต่างกันออกไป นั่นคือทำให้การคิดต่างๆ หรือสังขาร(mental formations)
 เปลี่ยนแปลงไปตามสหายนะนั้นๆ

๒) สหายนะ เป็นปัจฉัยให้เกิดรูป คือ ถ้าระบบประสาทส่วนต่างๆ ปกติสมบูรณ์ดี ความ
 เจริญเติบโตของอวัยวะต่างๆ โดยส่วนรวมย่อมจะดีและสมบูรณ์ไปด้วย ซึ่งในประเด็นนี้นักวิทยา
 ศาสตร์ปัจจุบันยอมรับเช่นกันว่าถ้าระบบประสาทดี อวัยวะก็ดีตามไปด้วย และถ้าประสาทหรือ
 สมองส่วนไหนพิการอวัยวะส่วนที่เกี่ยวข้องนั้นๆ ก็จะพิการ ไม่เจริญเติบโตเท่าที่ควรหรืออาจจะ
 พิการตามไปด้วย

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่านามรูป คือ เวทนา สัญญา สังขาร(เจตสิก) และรูป(ร่างกาย) เป็นปัจฉัยให้
 เกิดอวัยวะ เครื่องติดต่อกัน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๕. สหายนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

หมายถึง ประสาทสัมผัสทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ซึ่งเป็นอายตนะภายใน เกิดการกระทบกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และรัชมารมณ์ เรียกว่า ผัสสะ ผัสสะจึงเป็นกิริยาที่วิญญาณสัมผัสกับอารมณ์ภายนอก แต่ถ้ามีเพียงอายตนะภายในและสิ่งภายนอกกระทบกันโดยที่ไม่มีใจรับรู้ก็ไม่เรียกว่า ผัสสะ การที่มีใจเป็นส่วนประกอบของการเกิด ผัสสะนั้น นอกเหนือจากสหายนะแล้วยังหมายรวมไปถึงการมี เวทนา สัญญา และสังขารรวมอยู่

ในทางกลับกันผัสสะก็เป็นปัจจัยให้เกิดสหายนะได้ คือ ผัสสะเป็นสัพพจิตสาธารณ เจตสิก ซึ่งรวมถึง อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ฉะนั้นเมื่อนามก่อให้เกิดวิบาก คือ รูป สหายนะก็รวมอยู่ในคำว่ารูปด้วย อย่างไรก็ตาม หลักการที่ว่า “ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดสหายนะ” ยังมีความหมายอื่นอีก คือ สิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญในการเกิดและวิวัฒนาการของระบบประสาทต่างๆ ของบุคคล และชีวิตทั้งหลายในทุกรูปแบบก็ย่อมปรับตัวเองให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้เพื่อให้ชีวิตสามารถดำรงอยู่ต่อไปได้

๖. ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

หมายถึง การกระทบกับอายตนะภายนอกก่อให้เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรืออุเบกขา (เฉยๆ) ซึ่งถ้าไม่มีการกระทบ ความรู้สึกสุข ทุกข์ เฉยๆ ทั้งร่างกายและจิตใจก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ในประเด็นนี้นักศึกษาควรแยกพิจารณาออกเป็น ๓ กรณีคือ

- ๑) คุณสมบัติของอายตนะภายนอก
- ๒) คุณสมบัติของอวัยวะประสาท
- ๓) สภาพของวิญญาณและเจตสิก ในขณะที่รับอารมณ์(ผัสสะ)นั้น

และเนื่องจากผัสสะเป็นเจตสิกร่วมกับเวทนา สัญญาเจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และ มนสิการ ดังนั้น ทุกครั้งที่เกิดผัสสะ เวทนาจะต้องเกิดร่วมด้วยทุกครั้งไป

ในทางกลับกัน เวทนามีเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ คือ

ผัสสะ สัมผัสกับเวทนา

เวทนามีสัมผัสกับผัสสะ

ตัวอย่าง สุขเวทนาทำให้เราอยากสัมผัสกับอารมณ์อย่างนั้นอย่างนี้อีก เพราะความสุข (เวทนา) ทำให้อยากสัมผัส อยากลิ้ม อยากลอง อยากจับต้องอีก ในกรณีนี้นักศึกษาควรที่จะทำความเข้าใจหลักการของพุทธปรัชญาที่ว่า เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

อุปาทานเป็นปัจจัยให้วิญญาณมาสัมผัสกับอารมณ์นั้นอีก ที่สำคัญคือต้องไม่เข้าใจผิด คิดเอาเองว่า เจตสิกเหล่านี้เกิดคนละขณะ เพราะเจตสิก(สิ่งนามธรรม) เหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกัน แต่เป็นปัจจัยของกันและกันได้

๑. เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดคัมहा

หมายถึง ความรู้สึกเป็นสุขในสิ่งที่ได้พบเห็น ได้สัมผัส ข้อมก่อก่อให้เกิดความทะยานอยากที่จะให้ได้มาในสิ่งนั้น ได้แก่ อยากเห็นรูปที่สวยงามนั้นอีก อยากดมกลิ่นหอมนั้น อยากสัมผัสในสิ่งที่นุ่มนวล เป็นต้น หรือ ความรู้สึกที่เป็นทุกข์ต่อสิ่งที่ได้สัมผัส ข้อมก่อก่อให้เกิดการหลีกเลี่ยงหรือกล่าวได้ว่าความสุขทางกายและทางใจก่อให้เกิดกามตัณหาและภวตัณหา ส่วนความทุกข์ก่อให้เกิดวิภวตัณหา ดังนั้น ทุกครั้งที่บุคคลเกิดเวทนา(feeling) เกิดความพอใจ ความรัก ความใคร่ความยินดี ความไม่พอใจ ความเกลียด ความริษยา ความโกรธ สิ่งเหล่านี้ล้วนมีตัณหาประกอบอยู่ทั้งสิ้น ในทางกลับกัน ตัณหาก้เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา คือ

เวทนาสัมปยุตด้วยตัณหา

ตัณหาก้สัมปยุตด้วยเวทนา

ตัวอย่าง เมื่อเราได้สิ่งที่เราต้องการ เราปรารถนาใฝ่ฝันก็จะเกิดความสุข แต่ถ้าไม่ได้เราก็เกิดความทุกข์ เช่นเดียวกับหลักอริยสัจ ห่วงข้อสมุทัย ที่กล่าวไว้ชัดเจนว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์(ทุกข์เวทนา)

ในข้อนี้มีประเด็นที่นักศึกษาควรทำความเข้าใจอีกประการหนึ่ง คือ เวทนานั้นมิใช่ว่าจะต้องเกิดจากตัณหาเสมอไป เช่นกรณีของพระอรหันต์ แต่เกิดเพราะการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและภายนอก ทั้งนี้เพราะพระอรหันต์ยังคงมีสฬายตนะครบอยู่ และโลกภายนอกหรืออายตนะภายนอกก็ยังมีอยู่เช่นเดิม แต่อวิชชาของท่านนั้นสิ้นไปแล้ว

๒. ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

หมายถึง ความทะยานอยากก่อก่อให้เกิดความยึดมั่น มีความคิดผูกพันในสิ่งนั้น นั่นคือ บุคคลมีความต้องการ มีความปรารถนาใฝ่ฝันในสิ่งใดข้อมจะหลงใหล ยึดมั่น มีความคิดยึดติดผูกพัน(อุปาทาน)อยู่กับสิ่งนั้น เช่น ชายหนุ่มมีความรักหญิงสาว เป็นผู้มีตัณหาประกอบอยู่ ข้อมก่อก่อให้เกิดความผูกพัน ความยึดมั่นในความรัก เรียกว่า ยึดมั่นในกาม(กามอุปาทาน) รวมทั้งเกิดทิฐิ เกิดความยึดมั่นในตัวตน ฯลฯ คนที่ต้องการความรู้ก็ยึดมั่นในความรู้ ในทิฐิที่ตนได้มานั้นๆ ไม่ว่าจะถูกต้องหรือผิด คนที่รักตัวเองก็เกิดความยึดมั่น คิดผูกพัน มีศูนย์รวมอยู่ที่ตัวเอง ทำให้เกิดความเห็น

แก่ตัว(selfishness) ระดับต่างๆ คนที่หวังผลตอบแทนอันเป็นสิ่งที่น่าใคร่ นำปรารถนา นำพอใจ เช่น ลาก ชศ ความมีอายุยืน ก็ยึดมั่นในแบบแผน พิธีกรรม การปฏิบัติตามที่ตนเชื่อ ในทางกลับกัน อุปาทานก็เป็นปัจจัยให้เกิดศรัทธาได้ เพราะสิ่งทั้งสองนี้สัมพันธ์กัน เช่น เรายึดถือว่าแบบนี้สวยน่ารัก เราก็อยากให้ความสวยนั้นคงอยู่หรือเพิ่มขึ้น

ตัวอย่าง ความสวย หลงใหลไปกับเครื่องเสริมสวย ที่ยึดมั่นอยู่กับความสวย อยากสวยอยู่เสมอๆ หรือการที่บุคคลยึดมั่นในทางลบ เช่น นายกร เกลียคนายสิง นายกรก็คิดจะทำลายนายสิง เป็นต้น

๕. อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกพ

กพ มีความหมาย ๒ นัย คือ

๑) การก่อตัวเป็นรูปแบบความคิดสมบูรณ์ เรียกว่า กัมมกพหรือสังขาร

๒) การก่อตัวเป็นนามรูป เรียกว่า อุปปีตติกพ

อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกพ จึงหมายถึง

เมื่อมีอุปาทาน ก็ต้องมีความคิดปรุงแต่ง(สังขาร)

เมื่อมีสังขาร ก็ต้องมีวิญญาณ

เมื่อมีวิญญาณ ก็ต้องมีนามรูป

อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกัมมกพ หรือเจตนา เช่น กรณีที่บุคคลยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็ย่อมที่จะตั้งใจในทิศทางนั้นเสมอ ทั้งในความรัก ในชีวิต ในเกียรติยศ ในผลประโยชน์ ฯลฯ

อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิด(นาม)รูป เช่น ความยึดมั่นทำให้ภาวะต่างๆ เกิดขึ้น(สภาวะทางจิตใจ) เช่น มีความกำหนัดยินดีเป็นพื้นฐานก่อให้เกิดกามกพ คือ ภาวะแห่งความใคร่ หรือมีจิตใจที่เป็นกุศลสงบนิ่ง(ฌาน) ก็ก่อให้เกิดรูปกพ หรือ การมีจิตใจสงบอย่างสูง(เข้าถึงอรุพฌาน) ก็ก่อให้เกิดอรุพกพ อย่างไรก็ตาม ในข้อนี้มีลักษณะเหมือนกับ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

ในทางกลับกันที่ว่า กพเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน สามารถแยกออกได้เป็น ๒ กรณี คือ

๑) สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ในกรณีนี้ถือว่าความตั้งใจทุกครั้ง(เจตนา) จะต้องมีความยึดมั่นด้วยทุกครั้งไป เพราะสิ่งทั้งสองเป็นสัพพจิตสาธารณเจตสิก

๒) นามรูปเป็นให้เกิดอุปาทาน ในกรณีนี้ถ้าเราพิจารณาดูจะเห็นได้ว่า ถ้าไม่มีเบญจขันธ์ อุปาทานจะไม่มีที่เกิด

อย่างไรก็ตาม สังขาร(กัมมภพ) และนามรูป(อุปปัตติภพ)ของพระอรหันต์ มิได้ก่อให้เกิดอุปาทาน เพราะพระอรหันต์ไม่มีอวิชชา ฉะนั้นการกระทำทั้งปวงของพระอรหันต์จึงเรียกว่า กิริยา ไม่เรียกว่า กรรม

๑๐. กภเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกขะ โทมณัส และอุปายาสะ หมายถึง เมื่อมีนามรูป มีภพที่อุบัติ(อุปปัตติภพ) และสังขารในปฏิสนธิวิญญาณ(กัมมภพ)พร้อมแล้ว ชาติคือการเกิดขึ้นย่อมมีตามมา นั่นคือมีความเกิดของนามรูปทุกขณะจิต แต่นักปราชญ์มักเปรียบเทียบว่า กภเป็นเสมือนทารกในครรภ์ ชาติเหมือนกับการคลอด คือเมื่อมีภาวะของของจิตใจอยู่ในภพใดก็ย่อมมีการเกิด(ชาติ) หรือการปรากฏแห่งจันทรขึ้น เช่น มนุษย์มีจิตใจอยู่ในกามภพ เสมือนทารกอยู่ในครรภ์ การคลอด(ชาติ) หรือร่างกายย่อมเกิดขึ้นตามมา

เมื่อมีชาติ ชราก็เป็นสิ่งที่ติดตามมา คือ เมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น การเปลี่ยนแปลง ความทรุดโทรม(ชรา) ย่อมเป็นสิ่งที่ติดตามมา หมายถึง ความแก่ทุกขณะจิต หรือภาวะที่นามรูปเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะ และมีการสูญสลาย(มรณะ)ไปในที่สุด หรือความตายในทุกขณะจิต นั่นคือช่วงเวลาระหว่างความตายและชีวิตใหม่(ชาติหน้า) ก็คือเวลาในช่วงขณะจิตเดียวเท่านั้น เพราะจิตมีภาวะสืบต่อ(สันตติ) อยู่ตลอดเวลา และไม่มีการก้าวกระโดดหรือช่องว่าง(สังกมณะ)เลย

โดยสรุปหลักปฏิจสงมุขปาหนนี้ คือ เรื่องกิลต กรรม และวิบาก หรือวัฏฏะ ๓ ถือว่าเป็นวงล้อแห่งชีวิต(The Wheel of Life) ที่หมุนเวียนเป็นวงกลมเกิดดับเป็นช่วงๆ ติดต่อกันไปตลอดเวลาในทุกขณะจิต ทุกวินาที และในทุกๆ คน

อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดนี้เป็นเพียงตัวอย่างเพื่ออธิบายปฏิจสงมุขปาหนเท่านั้น มิได้หมายความว่า อวิชชา เป็นสาเหตุแรกของกระบวนการทั้งหมด แต่เพราะเริ่มต้นอธิบายด้วยอวิชชา ดังนั้นจึงจบลงด้วยอวิชชา ความจริงแล้วอวิชชาเองก็ยังมีปัจจัยให้เกิดเหมือนกัน คือ อาสวะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา

๑๑. วิธีการอธิบายปฏิจสงมุขปาหน

การอธิบายปฏิจสงมุขปาหนั้นพระพุทธเจ้าแสดงไว้ ๔ วิธี ดังนี้

๑. แสดงตั้งแต่ต้น(อวิชชา) ไปหาปลาย(ขรามรณะ) ดังปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๑ ถึง ๒ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี... ..เพราะชาติเป็นปัจจัยขรามรณะจึงมี”

๒. แสดงจากท่ามกลางไปหาปลาย(ชราและมรณะ) เช่น เริ่มจากเวทนา ดังปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๒ หน้า ๓๕๕ ว่า “ความเพติดเพตินในเวทนาทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ความคิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ข่อมมีได้ดังนี้”

๓. แสดงตั้งแต่ตอนปลาย(ชาติและชราและมรณะ) ย้อนขึ้นไป ดังปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๒ หน้า ๓๕๒ ถึง ๓๕๓ ว่า “ชราและมรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย... .. สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย”

๔. แสดงตั้งแต่ตอนกลางขึ้นไปหาต้น(อวิชชา) เช่น เริ่มจากอาหาร ดังปรากฏในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๑๒ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔^{*} นี้มีอะไรเป็นแดนเกิด เกิดมาจากอะไร ? อาหารนี้มีต้นตอเป็นแดนเกิด เกิดมาจากต้นตอ ต้นตอเกิดเพราะอาศัยเวทนา เวทนาเกิดเพราะอาศัยผัสสะ ผัสสะเกิดเพราะมีอายตนะ อายตนะมีเพราะนามรูป นามรูปมีเพราะวิญญาณ วิญญาณมีเพราะสังขาร สังขารมีเพราะอวิชชา”

๘. การแปลความในปฏิจสงมุปบาท

ด้วยปฏิจสงมุปบาทเป็นศูนย์กลางแห่งหลักธรรมทั้งหลาย พร้อมทั้งมีความลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง เหตุนี้จึงมีการแปลความ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น ๓ ประการคือ

๑. เป็นกฎวิวัฒนาการของโลกและชีวิต แนวคิดนี้เป็นของนักปราชญ์ชาวตะวันตก ที่ดีความในพุทธพจน์ตามตัวอักษร จากข้อความที่ปรากฏในตอนท้ายของปฏิจสงมุปบาทบางแห่ง เช่น ใน พระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ หน้า ๘๑ และหน้า ๘๓ ที่ว่า “นี่แท้ คือ ความเกิดขึ้นแห่งโลก(โลกสมุทัย)” และ “โลกนี้ย่อมเกิดขึ้นและดับไปด้วยอาการอย่างนี้” การตีความหมายเช่นนี้ ก็เพื่อเสนอทฤษฎีการกำเนิดหรือปฐมเหตุของโลก โดยยกอวิชชาเป็นมูลการณ(The First Cause) และแปลคำว่า “อวิชชา”

* อาหาร ๔ ประกอบด้วย

๑. กวฬิงการานหาร คือ อาหารที่กินเข้าไปเป็นคำ
๒. ผัสสานหาร คือ ผัสสะ การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก
๓. มโนสัญเจตนาหาร คือ อาหารใจ ความหวัง ความปรารถนา ความรัก ความโกรธ ความกลัว
๔. วิญญาณานหาร คือ อาหาร ได้แก่ ความรู้สึกทางจิต ก่อให้เกิดผล คือ รู้สึกสุข ทุกข์ เจ็บๆ

๒. โลกุตตรปัญญา คือ ความรู้ข้ามพ้นโลก

ปฏิจางสมุปปาต เป็นกระบวนการอธิบายความรู้ที่ละเอียดมากๆ คือ ทุกครั้งของการเกิดความคิดเกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็สามารถอธิบายจนครบกระบวนการของปฏิจางสมุปปาตได้ในช่วงความคิดนั่นเอง หรือกระทั่งการเห็นภาพแม้เพียงหนึ่งส่วนพันวินาทีก็สามารถอธิบายได้ ที่สำคัญคือ การอธิบายเชื่อมโยงไปถึงสิ่งที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสในช่วงชีวิตนี้และชีวิตหน้า ซึ่งเป็นเรื่องที่อยู่เหนือความรู้ของมนุษย์ทั่วไป พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าหลักธรรมของพระองค์ในเรื่องนี้อยู่เหนือวิสัยแห่งการใช้เหตุผล ข้อความที่บันทึกในพระไตรปิฎก เล่ม ๔ หน้า ๘ ว่า “ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้”

จากหลักปฏิจางสมุปปาตเห็นได้ว่าความรู้ที่สำคัญที่สุดตามหลักพุทธปรัชญา คือ ความรู้ในเรื่องความทุกข์ และการแก้ปัญหาคความทุกข์ หรือ การขจัดอวิชชา ซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าปฏิจางสมุปปาตเป็นความรู้สูงสุดในพุทธปรัชญา

กิจกรรมเสนอแนะ

ให้นักศึกษาจัดกลุ่มประมาณ ๕-๖ คน เลือกตัวอย่างของปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เช่น การทุจริตฉ้อฉล ความตาย การทำแท้ง การปลูกถ่ายอวัยวะ มลภาวะ ฯลฯ กลุ่มละ ๑ ปัญหา นำมา คิดพิจารณาและอภิปรายตามหลักปรัชญาของสมุปบาท

คำถามท้ายบท

๑. ปรัชญาของสมุปบาทคืออะไร และมีความสำคัญอย่างไร
๒. จงอธิบายถึงโครงสร้างและองค์ประกอบของปรัชญาของสมุปบาททั้ง ๓ รูปแบบมาให้เข้าใจ
๓. ปรัชญาของสมุปบาท มีการตีความที่นัย และแต่ละนัยนั้นอธิบายไว้อย่างไร สมเหตุสมผลหรือไม่
๔. สังขารและวิญญาณ คืออะไร และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร จงอธิบาย
๕. อวิชชาและสังขาร คืออะไร และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร จงอธิบาย
๖. พฤติกรรมแห่งจิตที่เป็นความอยาก ความปรารถนา ความต้องการต่างๆ เกิดจากอะไร จงอธิบาย
๗. อุปาทานคืออะไร มีกี่อย่าง จงอธิบาย
๘. กภเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ได้อย่างไร จงอธิบาย
๙. ชรามรณะ หมายถึง ความแก่ ความตาย ในลักษณะใด จงอธิบาย